

Ke 160. výročí narození Bedřicha Engelse

Dne 24. listopadu 1980 uspořádala katedra marxisticko-leninské filozofie a logiky filozofické fakulty UJEP veřejné zasedání u příležitosti 160. výročí narození Bedřicha Engelse. Z příspěvků přednesených při této příležitosti uveřejňujeme zde úvodní projev Jiřího Cetla o podílu B. Engelse na vytvoření marxistické filozofie a dále referáty Josefa Kolečky (člena katedry historie a etnografie filozofické fakulty) a Ivana Hodovského (vědeckého pracovníka Ústavu vědeckého ateismu ČSAV).

PODÍL BEDŘICHA ENGELSE NA VYTVOŘENÍ MARXISTICKÉ FILOZOFIE

Začneme tím, jak sami zakladatelé marxismu, Karel Marx a Bedřich Engels, posuzovali Engelsovu úlohu při vytváření marxistické filozofie. Engels sám podtrhuje rozhodující přínos Marxův. „Způsob nazírání, který je tu vyložen,“ píše v předmluvě ke druhému vydání *Anti-Dühringa* (1885), „zdůvodnil a rozvinul z největší části Marx, kdežto mně připadá jenom nepatrný podíl“ (*Spisy* 20, s. 35). V dopise J. Ph. Beckerovi (1884) lze pak číst proslulá Engelsova slova: „Celý život jsem dělal to, k čemu jsem se hodil, totiž hrál druhé housle, a myslím, že jsem to dělal docela obstojně. A byl jsem rád, že jsem měl tak skvělé první housle, jako byl Marx.“ (*Spisy* 36, s. 269–279.) Když naproti tomu Marx (v předmluvě ke spisu *Ke kritice politické ekonomie*, 1859) vzpomíná na počátky společné práce s Engelsem, hodnotí podíl Engelsův takto: „Bedřich Engels, s nímž jsem od vyjití jeho geniálního nástinu kritiky ekonomických kategorií (v „Deutsch-Französische Jahrbücher“) neustále písemně vyměňoval myšlenky, dospěl jinou cestou (srovnej jeho „Postavení dělnické třídy v Anglii“) k témuž výsledku jako já.“ Proto také v dalším mluví o rozhodnutí „společně vypracovat naše pojetí,“ tj. materialistické pojetí dějin. (*Spisy* 13, s. 37–38.)

Kdo má z obou pravdu, anebo spíše (protože rozpor formulací zde není nepřekonatelný): jaké jádro se z oněch slov vyloupne, zbavíme-li je snad poněkud nadsazujícího příděchu osobní skromnosti a vzájemné úcty a lásky obou?

1

Zodpovídat otázku o Engelsovu podílu na vytvoření marxistické filozofie předpokládá ujasnit si, co vlastně toto „vytvoření“ znamená. V nejobecnější formální rovině bude asi třeba nejprve rozlišit objev principu, uchopení základní intuice, obecného fundamentu třeba ještě jen hypotetického, a vlastní vytvoření, zdůvodněné předvedení ucelené doktríny. V obsahové rovině je pak třeba mít na mysli, že vytvoření marxistické filozofie sice znamenalo navenek především vytvoření materialistického pojetí dějin, ale že to zase mělo neodmyslitelné antecedenty, předběžné kroky, bez nichž by nebylo možné ani objevit princip, ani jej uceleně rozvést (se všemi důsledky, které to mělo nejen pro založení marxistické filozofie, nýbrž marxismu vůbec).

Domnívám se, že onen objev principu a vytvoření jeho neodmyslitelných antecendentů náleží výhradně Marxovi.

Mezi těmito antecedenty bylo na prvním místě zhodnocení Hegela a hegelovského vývoje v Německu, takové zhodnocení, jež by „nevytilo s vaničkou i dítě“ a vytěžilo cenný odkaz klasiky. Bez přepracování a použití dialektiky — stručně řečeno — nebylo možno dospět k materialistickému pojetí dějin (třebaže se toto pojetí mohlo jevit jen jako převrácení Hegela a mladohegelovské „kritiky“). A samozřejmě nebylo ani možno vytvořit metodu politické ekonomie a fundamenty vědeckého komunismu.

Konfrontace raných prací Marxových a Engelsových ukazuje zřetelně, že to byl především Marx, kdo si — cestou mnohdy nesmírně složitou a nelehkou — proklestil cestu k dědictví klasiky. Engels, autodidakt, k tomu tehdy — na začátku 40. let. — neměl potřebné předpoklady. Vidíme ostatně, že i ve společných pracích (*Svatá rodina*, *Německá ideologie*) je to Marx, kdo převzal úkol filozofické kritiky.¹ Avšak i celá pozdější Engelsova filozofická produkce svědčí o tom, že jeho přístup k německé klasické filozofii je už určen nejen obecně marxistickým, ale přímo Marxovým horizontem: Engels je tu žákem, který — samozřejmě tvůrčím způsobem — reprodukuje názory svého mistra a zbavuje je přitom spekulativní formy (ne však teoretického obsahu).

Ale na druhé straně: už první Marxův životopisec, Franz Mehring, věděl, že i v této době mladosti byl i Engels „tím, kdo dával, a Marx ten, který přijímal.“ Mehring to uvádí v souvislosti s prací v oblasti politické ekonomie (viz už uvedená Marxova slova o Engelsově „geniálním nástinu

¹ A to se ještě zdá, že zachované texty o tom nepodávají svědectví nejnázornější. Např. v *Německé ideologii*, kde je materialistické pojetí dějin, a tím marxistická filozofie jako taková, poprvé uceleně prezentováno, chybí podle Engelsova podějšího vyjádření (v úvodu ke spisu *Ludwig Feuerbach a vyústění německé klasické filozofie*, Spisy 21, s. 388) „kritika Feuerbachova učení samého“, tj. kritika jeho filozofických fundamentů. Jako doklad, jak asi Marx tuto kritiku koncipoval, uveřejňuje pak Engels Marxovy *Teze o Feuerbachovi*, náčrt eminentně filozofické kritiky.

kritiky kategorií politické ekonomie“, ale platí to i šíře. Marxovi se právem mohla jevit Engelsova cesta k materialistickému pojetí dějin jako relativně samostatná, protože vedle Marxových vlivů ze vzájemné korespondence tu Engels otevřel oblasti pro Marxe tehdy nové. I když základním antecedentem materialistického pojetí dějin, tj. filozofické koncepce marxismu, byla jeho filozofická fundamentace, možná jen nepřeprocováním německé filozofické klasiky, nesporně druhým antecedentem bylo poznání ekonomické skutečnosti, zkušenost živých dějin a společenských struktur země tehdy nejvyspělejší — Anglie, i pochopení dosavadních teoretických i praktických výsledků počínajícího boje proletariátu. A v tom byl právě Engelsův přínos pro proces utváření nejen marxismu jako celku, ale i marxistické filozofie neodmyslitelný.

Nicméně má Engels pravdu, když jako o objeviteli principu marxistické filozofie mluví o Marxovi. To není jen obdiv k příteli ani falešná skromnost: to je konstatování faktu.

Ale na druhé straně: Marx — filozofický objevitel — marxistickou filozofii sám nevytvořil (v onom širším smyslu rozvedení v ucelenou doktrínu). Není toho mnoho, co je v Marxově díle explicitně filozofické, zejména poté, když už byl princip objeven: opomineme-li rané práce, v nichž se teprve k objevu blíží, je to *Německá ideologie*, *Teze o Feuerbachovi*, leccos o *Bídě filozofie* a pak některá místa v pracích ekonomických. Ale právě v nich — počínaje spisem Ke kritice politické ekonomie — nejde Marxovi o marxistickou filozofii explicitně: je tu přítomna implicitně jako dialektická metoda. A tak se v důsledku dělby práce mezi Marxem i Engelsem, a pak ovšem v důsledku Marxovy smrti — stane, že ve věcech filozofie bude hrát první housle Engels.

2

Vlastní vytvoření marxistické filozofie jako zdůvodněného předvedení a rozvinutí ucelené doktríny je tedy dílo Engelsovo, byť vychází z objevu Marxova a bylo by bez něj nemožné. Že to byl tvůrčí čin a ne pouhé uspořádání a zkatalogizování — a tím méně systémové umrtvení (vztah Marx-Engels tu ani v nejmenším není analogický vztahu Leibniz-Wolff) — lze ukázat ve třech oblastech.

Za prvé Engels z materialistického pojetí dějin a z metody politické ekonomie vytvořil systém marxistické filozofie. Každý, kdo měl jen letmo v rukou texty, v nichž Marx už jako marxista píše o filozofické stránce marxismu, ví, jak velké invence a velkých znalostí k oné systemizaci bylo třeba. A to o to víc, že se mezitím, od Marxova objevu (ve 40. letech), neobyčejně podstatně změnila celá duchovní scéna (70.—80. léta). Nešlo už o to, prosazovat filozofický koncept marxismu v kontextu rozpadu hegelovské školy, nýbrž na pozadí mohutného nástupu přírodních věd druhé poloviny 19. století, v protikladu k postklasickým formám buržoazního myšlení (naturalismus, scientismus, pozitivismus, novokantovství), a ovšem i v situaci, kdy se podstatně změnil nositel a adresát marxistického světového názoru: v situaci už se relativně masově rozvíjejícího dělnického revolučního hnutí.

Za těchto okolností ona systematizace marxistické filozofie byla nutně

i její vědecko-teoretickou fundamentací, opřením o hlavní trendy soudobého vědeckého poznání, avšak i přihlédnutím k možnostem hnutí, tj. popularizací, a ovšem i jejím osvědčením a potvrzením v zápase ne už s Bauerem či Feuerbachem, nýbrž se soudobými protivníky a konkurenty.

Plyne už z povahy vývojových zvláštností marxistické filosofie, že i její systemizace probíhala v jevové podobě polemiky. Mám tu samozřejmě na mysli především Engelsův spis *Anti-Dühring* (1878), kde obrys systému prozařuje nejzřetelněji. I když sled problémů a témat byl nesporně — jak ukázal Jaromír Bartoš² — spolupodmíněn kritizovaným Dühringem, narůstá tu systematika velmi organicky: od obecně ontologické problematiky ke speciálním ontologiím, k „filozofii přírody“ a k „filozofii společnosti“, při čemž stále v centru pozornosti stojí základní filosofické kategorie, nazírané v jednotě své ontologické a gnozeologické relevance; a tak nakonec může explicitní výklad gnozeologických otázek vyvrcholit v interpretaci materialistické dialektiky a jejích zákonů.

Není sporu o tom, že tento koncept systému Engels ještě postupně upřesňoval a korigoval (viz např. jeho spis *Ludwig Feuerbach*, četné předmluvy, dopisy atd.), a s tím i podtrhoval filosoficky aktuální body sporu (s novokantovstvím, agnosticizmem atd.); tím se dále marxistická filosofie prohlubovala a aktualizovala. Ovšem již v *Anti-Dühringu* je patrná velká Engelsova erudice v dějinách filozofie a dějinách věd: a zejména pak jeho studium soudobé přírodovědy.

A tak druhou originální oblastí Engelsovy konstituce filozofie marxismu je vypracování dialektiky přírody. Jeho studium přírodních věd v letech 1873—1876 a 1878—1883 nebylo sice završeno jak známo v podobě hotového spisu, avšak nesporně nejenom umožnilo marxistickou filozofii systemizovat na soudobou míru vědeckého poznání a ideologických potřeb, nýbrž také prokázal její relevanci pro problematiku přírody a přírodních věd. Základní Engelsovou myšlenkou tu je, že moderní přírodní věda je „těhotná dialektikou“, a že tedy potvrzuje dialektický materialismus, který přírodně filozofickou fundamentací potřebuje, že však zároveň jen v dialektické interpretaci je moderní přírodní věda smysluplná a obsažná; že tedy i přírodní věda potřebuje dialektiku.

Připomínám, že tyto otázky už Marx nestačil studovat (třebaže byl v 60. letech zaujat problémy matematiky a byl vynikajícím odborníkem). Byly to otázky nové, které v epoše jeho explicitně filozofických zájmů ve 40. letech prostě ještě nemohly být nastoleny. Z toho ovšem nplyne, že v tomto směru existuje nějaký rozpor mezi zaměřením Marxovým a zaměřením Engelsovým. Marx o těchto Engelsových zájmech samozřejmě věděl a — přinejmenším v oné podobě, v jaké jejich výsledky mohly vstoupit do *Anti-Dühringa* — je plně schvaloval (jak plyne z korespondence). O to absurdnější je konstruovat rozpor mezi údajným „filozofem“ a „duchovědcem“ Marxem (prý uznávajícím jen dialektiku v oblasti dějin, resp. jen tam, kde jde o dialektiku subjekt-objektovou — jak se o tom v buržoazním myšlení už vytvořila přímo tradice) a „naturalistou“

² Viz jeho stat *Polemický kontakt Engelse s Dühringem a vznik kapitol o dialektice v Anti-Dühringu*, FČ 1968, č. 6.

a „scienistou“ Engelsem. Právě v textech *Dialektiky přírody* jsou obsaženy základní a stále živé marxistické argumenty proti naturalismu, scienismu, afilozofičnosti, agnosticizmu, tedy právě proti fundamentálním principům stanovisek, které měly být Engelsovi v buržoazních desinterpretacích imputovány.

Samozřejmě: šlo tu o vědu druhé poloviny 19. století, jejíž jednotlivé představy a obsahy se už staly dějinami. Ale když v nové situaci bude zkoumat filozofickou relevanci nové přírodní vědy Lenin, na obecně filozofické představy Engelsovy naváže, aniž je bude muset v jedinné věci změnit. A stejně tak marxisticko-leninská filozofie soudobá.

Engels ovšem nesledoval v době, kdy už byl nucen hrát „první housle“ a „nahrazovat Marxe v teoretických záležitostech“ — jen přírodní vědy. Sledoval i vědy společenské (např. viz Morgan) a ovšem i teoretickou produkci těch, kdož přijali Marxovo učení a pokoušeli se je uplatňovat, tj. produkci druhé generace marxismu. A sledoval i realizaci marxistického názoru v politické praxi. A to umožnilo Engelsovi tvořivě zasáhnout ještě třetím způsobem do procesu konstituce marxistické filozofie. Engels se zasloužil o dotvoření materialistického pojetí dějin, historického materialismu.

Pozdní Engels v četných svých předmluvách a zejména v korespondenci koriguje schematicus a zjednodušující manýry mladých proselytů marxismu: odmítá zjednodušený názor na úlohu ekonomického vývoje i na tento vývoj sám, na vztah společenského bytí a vědomí, na problém ideologie atd. atd. Rytířsky uznává, že některá tato nedorozumnění „zavinili s Marxem sami“.

To ovšem nelze chápat jen jako kmetské glosátorství autority. A tím méně ovšem jako nějakou revizi původního Marxova principu (jak se rádo tvrdívalo z buržoazní strany po příkladu Masarykově); ostatně Engels se tu může právem odvolávat na Marxovo konkrétní uplatnění metody historického materialismu, např. na *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*. Tedy ani revize ani pouhé glosátorství, nýbrž dotvoření živého učení, které se rozvíjí a dovršuje v ohni svého uplatnění v teorii a praxi, tj. i v praxi zkušeností hnutí. I zde je patrné Engelsovo tíhnutí jak k systematizaci, tak k vyjádření principů marxistického učení o společností soudobými prostředky vědeckotechnické kultury a v kontextu potřeb revolučního hnutí.

Aspoň jeden příklad: z Marxových textů mohl vznikat dojem, že poněkud nespojena zůstala jeho silná emancipační tendence mládí (ve skutečnosti ovšem se neomezující na „nezralé období“), tj. zdůrazňování lidské aktivity v procesu dějnotvorné činnosti osvobozujícího se lidstva, a pozdější zralé pojetí dějin jako přírodně historického procesu. Tato nespojitost je ve skutečnosti jen zdánlivá a její neodůvodněnost lze prokázat. Avšak právě Engels onu domnělou mezeru ukazuje jako domnělou, když se v pozdních dopisech znovu chápá i otázky dějnotvorné činnosti individuí a jejich předpokladů (viz zejména dopisy J. Blochovi, H. Starkenburgovi aj.). Přitom Engels předpokládá růst dějnotvorné činnosti lidí, zejména po vítězné revoluci („skok z říše nutnosti do říše svobody“, jak to formuloval již dříve).

3

Ve světle toho, co bylo řečeno o Engelsově přínosu k vytvoření marxistické filozofie, si lze závěrem položit otázku, v čem tedy byla Engelsova filozofická osobnost a osobitost.

Předně: Engels byl jinou osobností, jiným myšlenkovým typem než Marx. Je to patrné už na „zvnějšněném“ a objektivizovaném myšlení — na jazyku a stylu. Marx se vyjadřuje v těžkých, dlouhých souvětích, ve větách vpravdě „barokních“, v nichž myšlenkové bohatství jen obtížně nalézá své jazykové vyjádření; dlouho krouží kolem toho, co chce říci, až nakonec nalézá epigramatickou formulaci, která mu umožní myšlenky, postupně se předtím vynořující, vyslovit naráz.³ Engels naproti tomu má lehký, čtivý styl, duchaplný a plynulý a jasně formuluje myšlenky své i Marxovy. Za těmito rozdíly je ovšem rozdíl závažnější, určený východisky i formou vzdělání. Marx, původně formovaný typicky univerzitní německou učeností, je soustředěn na svět myšlenek; má mimořádnou schopnost abstraktním myšlením pronikat k podstatě problému, umění rozčleňovat dané vztahy předmětu (pojmu i skutečnosti) a tak porozumět celku. Engels měl daleko bezprostřednější poměr k životu, k realitě; svůj světónázor i metodu budoval primárně z vlastních dojmů a zkušenosti, jsa mimořádně nadán citlivostí a vnímavostí k realitě; teprve sekundárně pak svůj názor podkládal a upevňoval teoretickým studiem, a to s výkonností, která nás musí udivovat.

Tyto rozdíly ovšem v plné síle platily — jak o tom píše např. Cornu⁴ — především v Marxově a Engelsově mládí. Avšak tento rozdíl se mezi oběma postupně zmirňoval, ale jen potud, nakolik byl dílem rozdílné cesty a osobních poměrů obou: nakolik byl způsoben rozdílným naturelem, trval. Zkrátka Engels byl jiný než Marx.

Za druhé. Engels byl — jak už naznačeno — ve svých mladistvých pracích méně hluboký než Marx. Zdá se, že to platí i o pozdějších, zralých pracích Engelsových: přinejmenším všude tam, kde jde o ty fundamentální filozofické otázky, které nelze v marxistickém myšlení vytrhnout z jejich genetické souvislosti s německým klasickým filozofickým myšlením. Konfrontujeme-li např. Marxovy *Teze o Feuerbachovi* s pozdějším Engelsovým výkladem filozofie Ludvíka Feuerbacha, anebo Marxův koncept člověka a práce, resp. odcizené práce, s Engelsovým podáním antropogeneze v *Podílu práce na polidštění opice*, nemůžeme se ubránit dojmu, že Engelsovi přece jen chybí cosi, co ne zcela přesně lze označit jako „spekulativní velikost“ Marxovu — mám na mysli právě onu Marxovu mnohostrannou a mnohohrannou schopnost totální konkrétnosti abstrakce. Analyzujeme-li však tento dojem, podtrhuji, že jde o dojem, docházíme ovšem k závěru, že z jistého úhlu je ona Marxova síla možná slabostí a Engelsova slabost silou. Není soudobému myšlení, ať už vědeckého specialisty nebo prostě toho, kdo studuje marxismus, bližší výklad Engelsův, neporadí si spíše s relativně průzračnějšími formulacemi Englesovými,

³ Viz např. jeho slavné formulace o vztahu filozofie a proletariátu, o zrušení filozofie jejím uskutečněním, formulace 11. teze o Feuerbachovi apod.

⁴ Viz August Cornu, Karel Marx—Bedřich Engels. *Život a dílo*, I, Praha 1963, s. 273—274.

kteřé ho ostatně teprve mohou přivést k oněm bohatším Marxovým, protože jsou v podstatě jejich výkladem, rozvedením i učením? A na druhé straně: není ona „spekulativní velikost“ Marxova spíše minus, tj. jisté rezidium relativně uzavřené, ezoterické cesty filozofie typu německé spekulace, z níž sice Marx vyšel, ale kterou v principu definitivně překonal? Tyto otázky nejsou jen otázkami řečnickými.

V mnoha výročích o vztahu Marxe a Engelse jako filozofů už byla naproti tomu obsažena odpověď na ono z a třetí, jímž svůj výklad uzavřu. Engels byl jiný, snad méně hluboký, než Marx, ale i on byl marxista. I když v mnohém co do vnější podoby rozdílné, je myšlení i učení obou v substancionální jednotě. Snad právě u zrodu moderní vědecké filozofie musely stát dva rozdílné typy filozofických osobností, aby se mohly doplňovat v práci na zásadním filozofickém převratu. Nestaly housle jediné: ty prvé mohly být prvými jen proto, že tu byly i housle druhé. A každé z nich hrály sice svůj part, ale tutěž skladbu.

Jiří Cetyl

PROBLEMATIKA MEZINÁRODNÍCH VZTAHŮ A ZAHRANIČNÍ POLITIKY V DÍLE BEDŘICHA ENGELSE

Nezbytnou součástí programových dokumentů mezinárodního socialistického hnutí od samého začátku jsou rozborů soudobých mezinárodních vztahů a směrnic k provádění vlastní „zahraniční politiky“ dělnické třídy. Texty příslušných pasáží o těchto otázkách v dokumentech dělnického hnutí připravoval nebo jejich formulaci ovlivňoval Bedřich Engels buď v přímé spolupráci se svým starším druhem Karlem Marxem, anebo sám v duchu Marxových názorů. Na tuto svou „funkci“ byl Engels dobře připraven teoreticky i prakticky již od začátku 40. let. Nebyla jistě náhoda, že právě Engels byl autorem nového textu programu „Svazu komunistů“ z roku 1846 („Entwurf des kommunistischen Glaubensbekenntnisses“) a že připravil první či pracovní verzi textu „Manifestu Komunistické strany“. V letech 1848–1849 napsal Engels řadu článků o „německé zahraniční politice“, a tak podněcoval formulace zahraničního programu evropské revoluční demokracie, byl autorem většiny článků o „východní otázce“ z let 1853–1856, považoval za nutné zpracovávat pravidelně v následujících letech zahraničně politické přehledy, vysvětlil smysl a cíle zahraniční politiky dělnické třídy v souvislosti s řešením národnostní otázky v programu Mezinárodního dělnického sdružení (známý článek „Proč se dělnická třída zajímá o Polsko“ z roku 1866), znovu se zabýval „východní otázkou“ v letech 1875–1878 a posléze podněcoval formulaci a sám formuloval problémy mezinárodních vztahů a zahraniční politiky na prvních kongresech II. internacionály.

Projevy, stati a programové dokumenty o mezinárodních vztazích a zahraniční politice dělnické třídy se staly důležitou součástí marxismu, resp. marxismu-leninismu. Vysvětlovaly, proč a jak je třeba postupovat mezi-